

ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ Й ХАРАКТЕРИСТИКИ СУЧАСНИХ ОСВІТНІХ ПРАВОВІДНОСИН

У статті на підставі аналізу праць науковців, що досліджували правовідносини учасників у галузі освіти переважно за радянських часів, з'ясовано й охарактеризовано особливості сучасних освітніх правовідносин, в які вступають учасники освітнього процесу, що виявилися підґрунтям для визначення й теоретичного обґрунтування правових засад у галузі освіти.

Ключові слова: освітні правовідносини, право на освіту, суб'єктивне право, учасники освітнього процесу.

Зміни в політичному устрої держави і суспільства безперечно спричинили зміни в усіх галузях життєдіяльності нашої держави, що, у свою чергу, вплинуло на необхідність урегулювання відносин з урахуванням цих змін. Освітня галузь, що потребує на сучасному етапі розвитку української держави правового регулювання, є певним відображенням змін у суспільстві, а отже, однозначно не може залишатися незмінною, іноді повинна в першу чергу реагувати на ті зміни, котрі відбуваються.¹

У сучасних умовах значного поширення набула теза про освіту як стійку, самостійну галузь предметно-практичної діяльності суспільства і держави, що поступається за кількістю учасників у ній лише виробничій галузі суспільства. Безпосередньо або опосередковано кожний член суспільства має стосунок до освіти. Галузь освіти поряд із сімейними, економічними, політичними і релігійними інститутами справедливо визначається одним із провідних соціальних інститутів, що відповідає за передачу й забезпечення засвоєння досвіду від покоління до покоління у вигляді знань, умінь, культури тощо, функціонування якої забезпечується стійкими потребами суспільства, держави й особистості.

Завдяки принциповому оновленню підходів до цілей і змісту освіти виявився специфічний характер "відносин навчання і виховання", чіткіше позначився зв'язок цих відносин із принципом свободи освіти і правом на освіту, яке стало розглядатися не тільки в соціальному, а й у природно-правовому контексті. Це спричинило дослідження проблеми галузевої належності правовідносин у галузі навчання і виховання, які в умовах скасування державної монополії на освіту та становлення нової освітньої практики набули нових рис і не могли бути врегульовані виключно в межах адміністративно-правового поля.

Мета статті – з'ясувати й охарактеризувати особливості сучасних освітніх правовідносин, в які вступають учасники освітнього процесу.

Право на освіту, що пройшло певний етап історичного визначення й закріплення, характеризується на сучасному етапі розвитку суспільства як право людини на здобуття певного обсягу знань, культурних навичок, професійної орієнтації, які необхідні для нормальної життєдіяльності в умовах сучасного суспільства [6]. Сьогодні важко уявити людину цивілізованого суспільства, яка б не реалізувала це право у власній життєдіяльності.

З урахуванням пропозицій провідних дослідників права на освіту, Р. Валєєв сформулював дефініцію “право на освіту” як передбачені нормами міжнародного та національного права вид і міра можливої поведінки (діяльності) людини, яка спрямована на розвиток власної індивідуальності та особистості шляхом здобуття, розвитку, тренінгу знань, умінь, навичок, компетенцій, поглядів, переконань, досвіду, здібностей у ході власної цілеспрямованої діяльності учіння та діяльності викладання (наукового керівництва, наукового консультування) [3, с. 18].

Право на освіту – суб’єктивне право, яке виявляється у правовідносинах, що виникають стосовно надання й отримання освітніх послуг між різноманітними суб’єктами навчально-виховного процесу, воно характеризує міру свободи можливої та необхідної поведінки, тобто обсяг того, що може зробити людина, належить особисто кожному громадянину, кожному суб’єкту.

Загальна теорія права характеризує правовідносини як суспільні відносини, що регулюються нормами права, у змісті яких взаємні права й обов’язки суб’єктів. При визначенні права на освіту мова йде про правовідносини, що виникають стосовно отримання та надання освітніх послуг. Саме такі правовідносини визначаються як освітні правовідносини. Для того, щоб з’ясувати суть освітніх правовідносин, треба визначити й охарактеризувати їхню структуру.

Як і всі інші правовідносини, що виникають у державі, освітні правовідносини складаються із суб’єктів, об’єкта та змісту. Суб’єктами освітніх правовідносин є учасники освітнього процесу, що взаємодіють між собою на підставі певних нормативно-правових актів, тобто це всі ті особи, котрі мають стосунок до освітнього процесу: особи, які навчаються; навчальні заклади; засновники навчальних закладів; органи управління освітою; органи управління навчальним закладом; працівники навчальних закладів (педагогічні працівники, адміністративні працівники, навчальний і технічний персонал); трудовий (педагогічний та адміністративний) колектив навчального закладу; громадські організації, що діють у сфері освіти; держава як суб’єкт визначення та реалізації освітньої політики. Однак, незважаючи на різноманіття суб’єктів освітніх правовідносин, їм усім притаманна одна риса – правосуб’єктність, тобто здатність бути носієм юридичних прав та обов’язків. Саме завдяки правосуб’єктності, тобто обсягу прав та обов’язків, якими наділений той чи інший учасник освітнього процесу, можна охарактеризувати його правовий статус.

Об’єктом освітніх правовідносин є те, на що ці правовідносини були спрямовані, заради чого вони виникають. Відповідно до визначення права на освіту, мета виникнення освітніх правовідносин – надання й отримання освітніх послуг. Отже, одна сторона такі послуги надає, інша – їх отримує. Виходячи із цього, об’єктом освітніх правовідносин можна назвати нематеріальні, духовні блага, на опанування якими в межах процесу навчання та виховання спрямовано інтерес суб’єктів, що мають право на освіту, тобто це зміст, обсяг, рівень і характер знань, умінь, навичок, котрі здобувають особи, які навчаються, а також умови, що забезпечують якість та ефективність освітнього процесу, якість навчання та якість виховної діяльності.

Зміст будь-яких правовідносин, зокрема й освітніх, складається із суб’єктивних юридичних прав та юридичних обов’язків. Суб’єктивні права – це передбачена змістом правових норм міра можливої поведінки суб’єктів із метою

задоволення ними особистих або суспільно значущих потреб та інтересів. Юридичні обов'язки – передбачена правовими нормами міра належної активної або пасивної поведінки суб'єктів в інтересах правомочних осіб (тобто осіб, що є носіями суб'єктивного права). Кожному суб'єктивному праву завжди відповідає юридичний обов'язок, оскільки права одних суб'єктів завжди реалізуються завдяки виконанню своїх обов'язків іншими. Цей процес є взаємопов'язаним: без обов'язків немає прав і без прав немає обов'язків.

Протягом усієї радянської епохи сфера освіти належала до великої галузі соціально-культурного будівництва, різноманітні суспільні відносини якої регулювалися адміністративним правом. У радянській юридичній літературі адміністративне право розглядалося як профілююча, традиційна галузь права, яка поряд із правом державним, кримінальним і цивільним утворює “головну основу, обов'язкову частину системи права” [11, с. 189], котре регулює ті суспільні відносини, які складаються у процесі управління або здійснення управлінської діяльності, і характеризується застосуванням імперативного методу – “методу владних приписів, методу владарювання”.

Управлінський характер адміністративно-правових відносин науковці пояснювали тим, що вони складаються у зв'язку зі здійсненням завдань і функцій виконавчо-розпорядчої діяльності, тобто повсякденного та безпосереднього керівництва господарським, соціально-культурним та адміністративно-політичним будівництвом.

Виходячи саме із цього розуміння сутності адміністративного права, В. Андреев і М. Малеїн [2, с. 33–34] не виявляли адміністративно-правових відносин у галузі соціально-культурної діяльності, вважаючи відносини, що виникають у ній, цивільно-правовими. Зокрема, В. Андреев пропонував зарахувати їх або до відносин із соціального забезпечення, або до особистих відносин немайнового характеру, мотивуючи свою пропозицію тим, що соціально-культурна діяльність як правило не має владного характеру, оскільки відносини між громадянами і соціально-культурними установами (зокрема навчально-виховними закладами) не є адміністративно-правовими, бо в них немає характерних для адміністративно-правового регулювання ознак влади – підпорядкування [2].

Проте переважна більшість учених, розглядаючи адміністративне право як загальну теорію радянського державного управління, простежували наявність адміністративно-правових відносин у всіх суспільних сферах, застосовуючи при цьому розширене тлумачення характеру цих відносин. Поряд із традиційними “класичними” відносинами влади-підпорядкування дослідники обмежували особливу галузь адміністративно-правових відносин, що виникають без участі органу державної влади. Зокрема, вивчаючи правове становище громадян у галузях державного управління, науковці зазначали, що в галузі соціально-культурного будівництва є принципово інші відносини, не схожі на “класичні” адміністративно-правові. Ці відносини виникають “не в процесі здійснення державної влади”; вони складаються між громадянами та соціально-культурними установами як “рівноправними” суб'єктами. Такі відносини є адміністративно-правовими внаслідок того, що “вони мають державний, офіційний характер, оскільки є засобом реалізації особливих державних функцій” [8, с. 58].

Розширене тлумачення адміністративно-правових відносин припускало, що вони можуть виникати без участі органу державної влади. Зокрема, Г. Петров

стверджував, що виникнення адміністративно-правових відносин можливе “між усіма суб’єктами адміністративного права в будь-якому їх поєднанні” і не лімітується участю в них органів державного управління і громадських організацій, наділених державою владними повноваженнями [9, с. 18–19].

У супереч наведеним твердженням Г. Дорохова вважала, що “використання владних повноважень не завжди спрямовано на підпорядкування, на нав’язування волі керівника керованому”, оскільки, на її думку, можливим є “гармонійне поєднання їхніх інтересів” у межах адміністративно-правових відносин [4, с. 15]. З точки зору дослідниці, прикладом тому слугують “педагогічні відносини”, що регулюють “безпосередній “виробничий” процес навчання і виховання”. Таким чином, на думку Г. Дорохової, адміністративно-правові відносини явно домінували у сфері народної освіти і були представлені відразу двома різновидами – “класичними” відносинами влади-підпорядкування (“організаційними”) і адміністративно-правовими відносинами “горизонтального типу” (“педагогічними”). Останнім Г. Дорохова надавала особливого значення, називаючи їх основними відносинами системи народної освіти, тим “ядром”, навколо якого об’єднуються всі інші, зокрема й “організаційні” відносини. Таке розуміння проблеми дало дослідниці змогу поставити питання про самостійність і цілісність правовідносин системи народної освіти як особливого виду адміністративно-правових відносин, що мають до того ж специфічний метод регулювання [5, с. 14]. Отже, дослідження правовідносин у сфері народної освіти, проведені Г. Дороховою із застосуванням методів структурно-функціонального аналізу, започаткували один із перспективних напрямів системного вивчення правовідносин цієї сфери. Досліднику вдалося не тільки встановити специфічний характер “педагогічних відносин” (особливо стосовно методу правового регулювання), а й забезпечити життєздатність цього підходу.

Одночасно прийняття “Основ законодавства про народну освіту” сприяло виробленню принципово іншого підходу, початок якого було покладено відомим теоретиком права С. Алексєєвим у 1976 р., що заявив про появу “підстави для обговорення питання про початок процесу формування комплексної спільності, що виражає специфіку правового регулювання суспільних відносин, які забезпечують виховання і навчання підростаючого покоління” [1, с. 224].

На думку Г. Сапаргалієва, нове законодавство про народну освіту започаткувало формування комплексної галузі законодавства. Предметом правового регулювання цієї галузі є основні відносини системи народної освіти – відносини з навчання і виховання громадян, так звані “навчальні” або “навчально-виховні” [10, с. 83]. Підкреслюючи особливу значущість “навчальних відносин” для всієї системи “відносин із народної освіти”, дослідник акцентував увагу на тому, що “в процесі виховання та навчання реалізується дароване конституцією право громадян на освіту”. Усі інші відносини системи освіти лише сприяють тому, щоб право на освіту “з реальної можливості перетворилося на реальну дійсність” [10].

Так, уперше було продемонстровано, що конституційне право громадян на освіту є джерелом особливих (“навчальних”) відносин, які являють собою системоутворювальне ядро комплексної спільності “відносин із народної освіти”.

Вибір терміна “навчальні відносини” Г. Сапаргалієв обґрунтовував тим, що “учень є не пасивним суб’єктом, на якого тільки впливають, а є активним

суб'єктом пізнання" [10], проте цей термін не відповідав офіційно визнаним педагогічним уявленням про навчальний процес, центральною фігурою якого повинен був виступати педагог, і тому не набув поширення.

Проте вивчення освітньо-виховної діяльності виключно в межах адміністративно-правового поля призводило до неповного розуміння не тільки права на освіту, а й відносин, що випливають із цього права, суть яких тісно узгоджувалася із методами адміністративно-правового регулювання. Це відповідало логіці та реаліям радянської правової системи, яка виключала саму можливість використання елементів диспозитивного методу правового регулювання.

Таким чином, логіка адміністративного права, прикладена до галузі народної освіти, призводила до ігнорування специфічних цілей і основного змісту освітньої діяльності, спотвореного трактування правосуб'єктності учнів.

Проте в радянський період відносини в галузі освіти розглядалися переважно як об'єкт адміністративно-правового регулювання. Специфіка правовідносин у галузі народної освіти хоча й відзначалася радянськими дослідниками, але не була системно осмислено і вивчена. Це значною мірою пояснюється тим, що притаманні їй особливості не могли чітко виявитись, оскільки ні на практиці, ні в радянському праві не були реалізовані принципи пріоритету прав людини і свободи освіти. Вивчення "правовідносин із народної освіти" в рамках адміністративно-правового поля давало змогу лише констатувати наявність особливостей таких правовідносин як різновиду "адміністративно-правових відносин горизонтального типу".

Разом із тим завдяки науковим розвідкам радянських учених, насамперед дослідженням С. Алексєєва, Г. Дорохової, Г. Сапаргалієва, були створені теоретико-методологічні передумови для системного вивчення правовідносин, котрі виникають у галузі народної освіти як комплексної правової спільності, що має як ключовий елемент системи специфічні ("навчальні") відносини, котрі впливають із конституційного права громадян на освіту. Фактично дослідження цього періоду, як стверджує В. Спаська [11], заклали основу наукової традиції вивчення освітніх правовідносин як самостійного виду правовідносин, особливостей їх змісту, правового статусу суб'єктів і методу правового регулювання.

З урахуванням підходів різних фахівців, Р. Валєєв [3, с. 39–40] наводить перелік узагальнених типів суспільних *відносин щодо освіти*:

1) конституційно-правові відносини – щодо визначення та здійснення державної освітньої політики, тобто ті, що "визначають компетенцію вищих державних органів у галузі освіти" [13];

2) адміністративні відносини, які виникають між суб'єктами управління та підпорядкування у галузі освіти;

3) відносини соціального забезпечення учасників освітніх правовідносин;

4) трудові відносини, у які вступають освітяни;

5) цивільно-правові відносини щодо надання освітніх послуг;

6) відносини стосовно авторських та суміжних прав;

7) відносини, врегульовані сімейним правом, у тому числі в частині надання освіти у сім'ї;

8) фінансові відносини, у які вступають навчальні заклади, їх структурні підрозділи, органи управління освітою, їх працівники;

9) господарські відносини, у які вступають навчальні заклади, їх структурні підрозділи, органи управління освітою тощо;

10) податкові відносини, у які вступають навчальні заклади, їх структурні підрозділи, органи управління освітою тощо;

11) бюджетні правовідносини, у які вступають навчальні заклади, їх структурні підрозділи, органи управління освітою тощо;

12) земельні відносини, у які вступають навчальні заклади, їх структурні підрозділи, органи управління освітою тощо;

13) безпосередньо освітні правовідносини (педагогічні відносини як їх складову або тотожний феномен).

Неоднорідність відносин стосовно освіти, з одного боку, дає підстави автору стверджувати, що освітнє право (як комплексний міжгалузевий правовий інститут) не має власного предмета, а з іншого боку, можна оцінити, що освітнє право “інтернує” власний предмет у різні галузі права, “тим самим отримуючи ще один атрибут галузі права” [13].

Висновки. Отже, право на освіту, що на сучасному етапі є суб’єктивним правом кожної людини, заклало підґрунтя для виникнення правовідносин у галузі, котра забезпечує реалізацію цього права. Такі правовідносини мають свої особливості, надають особливого статусу учасникам і визначають методи правового регулювання таких правовідносин, у зв’язку з чим науковцями визначено необхідність теоретичного обґрунтування засад освітнього права.

Список використаної літератури

1. Алексеев С.С. Структура советского права / С.С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1975. – 258 с.
2. Андреев В.С. Социальное обеспечение в СССР : учебное пособие / В.С. Андреев. – М. : Знание, 1968. – 79 с.
3. Валеев Р.Г. Освітнє право України : навч. посіб. / Р.Г. Валеев. – Луганськ, 2011. – 287 с.
4. Дорохова Г.А. Законодательство о народном образовании (теоретические проблемы совершенствования) / Г.А. Дорохова. – М., 1985.
5. Дорохова Г.А. Теоретические проблемы совершенствования законодательства о народном образовании : автореф. дис. на соискание уч. степени д-ра юрид. наук / Г.А. Дорохова. – М., 1982.
6. Конституційний Суд України: Рішення у справі про доступність і безоплатність освіти від 04.03.2004 р. № 5-рп/2004.
7. Малеин Н.С. Гражданско-правовое положение личности в СССР / Н.С. Малеин. – М. : Наука, 1975. – 399 с.
8. Новоселов В.И. Правовое положение личности в отраслях государственного управления / В.И. Новоселов. – Саратов, 1977.
9. Петров Г.И. Советские административно-правовые отношения / Г.И. Петров // Ученые записки Ленинградского юридического института. – Л., 1972.
10. Сапаргалиев Г.С. Основания возникновения правоотношений в области народного образования / Г.С. Сапаргалиев // Известия АН Казахской ССР. Серия : “Общественные науки”. – 1976. – № 4. – С. 83.
11. Спасская В.В. Образовательные правоотношения: вопросы теории / В.В. Спасская. – М., 2005.
12. Сырых В.М. Введение в теорию образовательного права / В.М. Сырых. – М., 2002.
13. Шкатулла В.И. Образовательное право : учебник для вузов / В.И. Шкатулла. – М., 2001.

Стаття надійшла до редакції 13.02.2013.

Коваленко Д.В. Проблема определения и характеристики современных образовательных правоотношений

В статье на основе анализа работ ученых, исследующих правоотношения участников в сфере образования преимущественно в советское время, определены и охарактеризованы особенности современных образовательных правоотношений, в которые вступают участники образовательного процесса, что стало основой для определения и теоретического обоснования правовых основ в области образования.

Ключевые слова: образовательные правоотношения, право на образование, субъективное право, участники образовательного процесса.

Kovalenko D. The problem of determination and characteristic of modern educational legal relationships

In the article the peculiarities of modern educational legal relationships in which enter the participants of educational process are determined and characterized on the basis of analysis of scholars' works about legal relationships in the sphere of education in the Soviet period. These peculiarities became the basis of determination and theoretical substantiation of legal bases in educational sphere.

Key words: educational legal relationships, right to education, subjective right, the participants of educational process.